

A Narrative Review of the Development of the Science of Medicine in the Flourishing Period of the Islamic Civilization

Ali Khaleghi¹ , Alireza Bahrami^{1*}

1- Department of Islamic Education, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

*Correspondence should be addressed to Mr Alireza Bahrami; Email: a_bahrami11@sbmu.ac.ir

Article Info

Received: Apr 23, 2023

Received in revised form:

Jun 7, 2023

Accepted: Jul 19, 2023

Available Online: Sep 22, 2024

Keywords:

Islamic civilization

Medical achievements

Scientific developments

Works of Muslim doctors

 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i3.42534>

Abstract

Background and Objective: One of the most important factors in building civilizations is paying attention to "science". One of these sciences, which received the attention of Muslims from the beginning and reached the peak of growth and prosperity and played a significant role in the development of Islamic civilization, is the science of medicine and its various branches.

Methods: The present article is a library-based research organized using a descriptive-analytical method and has extracted and analyzed the keywords of Islamic civilization, scientific progress and achievements of Muslims in the science of medicine from historical sources.

Results: The examination of historical sources indicated the flourishing of medical sciences in the field of the Islamic civilization: the emergence of knowledgeable doctors and the writers of great books including Ali Ibn Raban Tabari, the author of "Firdous Al-Hikma", Razi "Al-Hawi and Al-Mansoori Medicine", Ibn Sina "Al-Qanun fi Tabri" (The Laws of Medicine), Ali bin Abbas Ahwazi the author of "Kamal al-Sanaa al-Tabiyyah", Abul Qasim Zahrawi the author of "Al-Tsarif Leman Ujaz An-Al-Talif" and valuable initiatives and achievements in various fields including the diagnosis of diseases and their treatment such as the identification and treatment of smallpox and measles by Razi and Avicenna's description of the details of different organs of the body, including the heart, compilation of the most comprehensive book on pharmacology and introduction and description of about 1400 drugs by Ibn Bitar, creation of well-equipped hospitals and provision of their supplies, all prove this claim.

Conclusion: During the flourishing era of the Islamic civilization, Muslims achieved tremendous achievements in medical sciences and became the authority in medical knowledge in Europe and the world, according to Western scientists. Today, it is up to the new generation of the Islamic civilization to reach the pinnacle of progress in science and technology, including scientific authority in medicine, relying on this past full of pride, effort and self-confidence.

Please cite this article as: Khaleghi A, Bahrami AR. A Narrative Review of the Development of the Science of Medicine in the Flourishing Period of the Islamic Civilization. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2023;10(3):139- 149. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i3.42534>

Summary

Background and Objective

One of the sciences that has been the focus of Muslims since the beginning and reached the peak of growth and prosperity and played a significant role in the development of Islamic civilization, is

the science of medicine and various branches of medical sciences. Therefore, in the present article, we aim to have an overview of the progress of medical science and its role in the flourishing of the Islamic civilization. Reviewing the history of Islamic civilization shows that the science of medicine has always enjoyed a high position among Muslims. In fact, the holy word "sage" has

been applied to both doctor and philosopher in Islamic civilization. Undoubtedly, one of the most important reasons for the attention of Muslims to the knowledge of medicine is the attention of religious leaders to this valuable knowledge. In a hadith from the beloved Prophet of Islam (PBUH), the knowledge of medicine is recommended to be at the same level as the knowledge of religion. The Prophet and the Ahl al-Bayt (the Prophet's family), peace be upon them, along with the mission of exalting the souls of people, have also helped them in keeping their bodies healthy with medical advice.

Relying on this strong religious support, Muslims after familiarizing themselves with the works of neighboring civilizations and translating the works of Iranian, Indian and Greek doctors and most importantly Hippocrates and Galen (2,3), they started compilation of books and innovation in medical science and soon with the emergence of eminent doctors and physicians and their valuable writings, the science of medicine reached growth and prosperity in the Islamic civilization (5).

Methods

The present article is a library and documents research organized by descriptive-analytical method. In this method, the subjects of the study are not available to the authors objectively and in the field, and the researchers use the documents of the previous times that are mainly in the libraries, and the main source used by them is the books and documents in verse and prose that have been left from the past (6).

Therefore, the focus of the authors of this article has been to refer to various articles and books written about the era of growth and prosperity of the Islamic civilization in various fields, including medicine, using keywords such as: Islamic civilization, scientific advances of Muslims, and achievements of Muslims in medical science. Muslim doctors should study and extract materials that show the scientific efforts of Muslims in the field of medical science and its flourishing in the field of Islamic civilization.

Results

The study of the works of writers and researchers of the Islamic civilization shows that Muslims in the era of translation, after getting to know the works of neighboring civilizations, soon succeeded in creating precious works in the field of medicine and created such works that were the basis of European medical knowledge for many years upon entering and translation into the

language of the European countries in the Middle Ages. Therefore, it can be safely stated that the findings of Muslim doctors in the first and middle centuries of the Islamic civilization are not comparable to any of the previous civilizations. These findings have been reported in the framework of introducing some of the works and actions of Muslim doctors.

Conclusion

Medicine has always enjoyed a high status among Muslims. The beloved Prophet of Islam (PBUH) put the knowledge of medicine on par with the knowledge of religion and said: "Science is of two types, the science of religions and the science of bodies." (19).

Therefore, being aware of the valuable position of medical science and the attention of religious teachings to the individual and social health of the society, from the first centuries of the formation of the Islamic civilization, Muslims have paid attention to translation, learning and then producing important medical works and flourishing scientific innovations and creativity. They worked in the field of Islamic civilization. In this way, they soon became the reference source of medical knowledge for other nations, including Europeans, and the works of Muslim doctors, including the books of Razi, Ibn Sina (Avicenna), and other Muslim doctors, were translated by Westerners becoming the main foundation of Western medical science (7). For example, Razi's works, including the book "Al-Jadri and al-Hasbah" were translated into Latin in 1498 and printed 40 times. His book "Al-Hawi" was also translated into Latin by Faraj bin Salem in 1297 during the reign of Charles I and was printed five times in 1542. Avicenna's works, including the "The Laws of Medicine" were also translated into Latin and for many years this book became the main source of medical books in Europe(1).

Acknowledgements

We would like to thank all those who helped us in conducting this study.

Funding

According to the authors, the present study had no sponsor and was carried out at the personal expense of the authors.

Conflict of interest

The authors reported no conflict of interest.

Authors' contribution

Collection of article information and initial writing: first author; Revising and rewriting the article: second author.

مراجعة سردية لتطور علم الطب في عهد ازدهار الحضارة الإسلامية

علي خالقي^١ ID، عليرضا بهرامي^{١*} ID١- قسم العلوم الإسلامية، كلية الطب، جامعة الشهيد بهشتي للعلوم الطبية، طهران، إيران.
* المراسلات الموجهة إلى سيد عليرضا بهرامي؛ البريد الإلكتروني: a_bahrami11@sbmu.ac.ir

معلومات المادة

الوصول: ٢ شوال ١٤٤٤

وصول النص النهائي: ١٨ ذي القعدة ١٤٤٤

القبول: ١ محرم ١٤٤٥

النشر الإلكتروني: ١٨ ربيع الأول ١٤٤٦

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: خلفية البحث وأهدافه: لا غرو أن الإهتمام بالعلم والمعرفة من أبرز أسباب بناء الحضارات وتقدمها. ومن أهم الحقول العلمية التي استحوذت على إهتمام المسلمين منذ بوادر ازدهار الحضارة الإسلامية، هو حقل علم الطب، إذ بلغ ذورة تطوره وتقدمه آنذاك وكان له دور ريادي في التقدم العلمي والإنجازات العملية والمعرفية في هذا المجال بمختلف فروعها.

منهجية البحث: المنهج الذي اعتمدت عليه الدراسة هو المنهج المكتبي ومراجعة الكتب والوثائق؛ بالأسلوب الوصفي-التحليلي. فقد حدّد الباحثون عدداً من مصطلحات كالحضارة الإسلامية، والتقدم العلمي، وإنجازات المسلمين في علم الطب، واستخراجها من أمّهات المصادر التاريخية ودراستها دراسة ممنهجة.

المعطيات: اظهرت دراسة المصادر التاريخية أنّ الحضارة الإسلامية حققت تقدماً مذهلاً في العلوم الطبية. فقد بزغ في تلك الحقبة أطباء كبار مثل علي بن رين الطبري صاحب «فردوس الحكمة»، والرازي صاحب «الحاوي وطب المنصوري»، وابن سينا مؤلف «القانون في الطب»، وعلي بن عباس الأهوازي مؤلف «الكامل في الصناعة الطبية»، أبو القاسم الزهراوي الذي وضع كتاب «التصريف لمن عجز عن التأليف»؛ فضلاً عن الإبداعات والإنجازات الكبيرة في المجالات الطبية المختلفة ومن بينها تشخيص الأمراض وعلاجها وتشخيص وعلاج الجدري والحصبه على يد الطبيب الرازي وشرح تفاصيل العمل الطبي وتشريح أعضاء الجسد المختلفة كشرح القلب على يد ابن سينا، وكتابة أجمع وأكبر كتاب في الأدوية والعقاقير آنذاك وشرح ما يقارب ١٤٠٠ دواء على يد ابن بيطار فضلاً عن تدشين المستشفيات والمراكز الطبية وتجهيزها بالأدوات الطبية؛ كل هذا وغيره إنّ دلّ على شيء إنما يدلّ على الأشواط الجبارة التي حققها علم الطب والتقدم الهائل في هذا الحقل.

الاستنتاج: حقق المسلمون في ذورة ازدهار الحضارة الإسلامية تقدماً هائلاً في علم الطب وقدموا إنجازات كبيرة لدرجة دفعت العلماء الغربيين بالإذعان بهذا التقدم والإعتراف بأن كتب الأطباء المسلمين كانت مصادر طبية في أوروبا والعالم أجمع. وبناء على هذه الخلفية العلمية الهائلة يجب على أبناء هذه الأمة وهذه الحضارة النهوض بالأمة إنطلاقاً من هذه المخزون الحضاري الجبار والثقة بالنفس والإعتماد على الذات والسير نحو أعلى قمم التقدم والرقي في العلم والمعرفة ليصبحوا مرة أخرى مرجعاً ومالاً علمياً ومعرفياً في الطب وكل ما يتعلق بهذا الحقل المعرفي.

الكلمات الرئيسية:

الإنجازات الطبية

التقدم العلمي

الحضارة الإسلامية

كتب الأطباء المسلمين

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Khaleghi A.Bahrami AR. A Narrative Review of the Development of the Science of Medicine in the Flourishing Period of the Islamic Civilization. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2023;10(3):139- 149. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i3.42534>

مروری روایی بر رشد علم پزشکی در دوره شکوفایی تمدن اسلامی

علی خالقی^۱، علیرضا بهرامی^{۱*}

۱- گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.
 *مکاتبات خطاب به آقای علیرضا بهرامی؛ رایانامه: a_bahrami11@sbmu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت: ۳ اردیبهشت ۱۴۰۲
 دریافت متن نهایی: ۱۷ خرداد ۱۴۰۲
 پذیرش: ۲۸ تیر ۱۴۰۲
 نشر الکترونیکی: ۱ مهر ۱۴۰۳

چکیده

سابقه و هدف: یکی از مهم‌ترین عوامل ساخت تمدن‌ها، توجه به «علم» بوده است. از جمله علمی که از ابتدا مورد توجه مسلمانان قرار گرفت، به اوج رشد و شکوفایی رسید و نقش بسزایی را در پیشرفت تمدن اسلامی ایفا کرد، شاخه‌های گوناگون پزشکی می‌باشد.

روش کار: نوشته حاضر پژوهشی کتابخانه‌ای و اسنادی است که به روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته و کلیدواژه‌های تمدن اسلامی، پیشرفت‌های علمی و دستاوردهای مسلمانان در علم طب را از منابع تاریخی استخراج و بررسی کرده است.

یافته‌ها: بررسی منابع تاریخی نشانگر شکوفایی علوم پزشکی در حوزه تمدن اسلامی بوده است. موردهایی را می‌توان دال بر این مدعا شمرد. مثل ظهور پزشکان صاحب‌نظر و صاحب‌اثر مانند علی بن ربن طبری مؤلف فردوس الحکمه، رازی (الحاوی و طب المنصوری)، ابن سینا (القانون فی الطب)، علی بن عباس اهوازی (کامل الصناعه الطبیه) و ابوالقاسم زهرای (التصریف لمن عجز عن التألیف)؛ ابتکارات و دستاوردهای ارزشمند در زمینه‌های مختلف از جمله تشخیص بیماری‌ها و درمان آنها مانند شناسایی و درمان آبله و سرخک توسط رازی و تشریح جزئیات اندام‌های مختلف بدن از جمله قلب از سوی ابوعلی سینا؛ تدوین جامع‌ترین کتاب داروشناسی و معرفی و شرح حدود ۱۴۰۰ قلم دارو توسط ابن‌بیطار؛ ایجاد بیمارستان‌های مجهز و تهیه لوازم آن و...

نتیجه‌گیری: مسلمانان در عصر شکوفایی تمدن اسلامی، در علوم پزشکی به دستاوردهای شگرفی دست یافتند و به اعتراف دانشمندان غربی به مرجع دانش پزشکی در اروپا و دنیا تبدیل شدند. امروز بر فرزندان تمدن اسلامی است که با تکیه بر این گذشته پرافتخار و تلاش و خودباوری به قله‌های پیشرفت در علم و فناوری، از جمله مرجعیت علمی در پزشکی دست یابند.

واژگان کلیدی:

تمدن اسلامی
 پیشرفت‌های علمی
 آثار پزشکان مسلمان
 دستاوردهای پزشکی

استناد مقاله به این صورت است:

Khaleghi A, Bahrami AR. A Narrative Review of the Development of the Science of Medicine in the Flourishing Period of the Islamic Civilization. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2023;10(3):139-149. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i3.42534>

مقدمه

کسب علم و معرفت‌اند. در طول تاریخ حیات اجتماعی-سیاسی بشر، تمدنی را نمی‌توان یافت که بدون توجه به علم توانسته باشد مؤلفه‌های گوناگون رشد تمدنی خود را پایه‌ریزی کند. از این رو بیشتر تاریخ‌نگاران معتقدند که اساساً یکی از دلایل شتاب و سرعت بالای پیشرفت تمدن اسلامی در «عصر طلایی»، توجه ویژه مسلمانان به مقوله علم بوده است. چه،

اگرچه عوامل و شاخص‌های مختلفی برای ظهور و رشد تمدن لازم و ضروری است، اما به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین عوامل در ساخت تمدن، موضوع «علم» باشد. بدون تردید تمدن‌ها برای تأسیس و تداوم خود نیازمند توجه ویژه به

مسلمانان، به خودی خود نشان از اهتمام بلیغ آنان بدین دانش دارد^۳ (۴، ۵).

روش کار

نوشته حاضر، پژوهشی کتابخانه‌ای و اسنادی است که به روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته است. در این روش، موضوعات مطالعه در دسترس نویسندگان به‌طور عینی و میدانی قرار ندارد، محققین از اسناد و مدارک زمان‌های پیشین که عمدتاً در کتابخانه‌ها وجود دارند استفاده می‌کنند و منبع اصلی مورد استفاده آنها کتب و مدارک منظوم و منثوری است که از گذشته بر جای مانده است (۶). بنابراین تمرکز نویسندگان مقاله حاضر بر این بوده است تا به مقالات و کتاب‌های مختلفی که درباره عصر رشد و شکوفای تمدن اسلامی درزمینه‌های مختلف از جمله علم طب نگاشته شده است، مراجعه نموده و با استفاده از کلید واژه‌هایی مانند: تمدن اسلامی؛ پیشرفت‌های علمی مسلمانان؛ دستاوردهای مسلمانان در علم طب و پزشکان مسلمان، به مطالعه و استخراج مطالبی بپردازند که بیانگر تلاش‌های علمی مسلمانان در زمینه پیشرفت علم پزشکی و شکوفایی آن در حوزه تمدن اسلامی بوده است.

یافته‌ها

مطالعه آثار نویسندگان و پژوهشگران تمدن اسلامی بیانگر آن است که مسلمانان در عصر ترجمه، پس از آشنایی اولیه با آثار تمدن‌های هم‌جوار به‌زودی به خلق آثار گران‌سنگ در زمینه طب نایل گشتند و چنان آثاری را خلق کردند که با ورود و ترجمه آنها به کشورهای اروپایی در قرون وسطی، سالیان متمادی پایه و اساس دانش پزشکی اروپا قرار گرفت. از این‌رو به جرأت می‌توان گفت که یافته‌های پزشکان مسلمان در قرون نخستین و میانی تمدن اسلامی، قابل مقایسه با هیچ‌یک از تمدن‌های پیش از خود نمی‌باشد. این یافته‌ها را می‌توان در موارد زیر احصا نمود:

۱- تألیف آثار و کتاب‌های پزشکی:

تحقیق پیرامون آثار مکتوب دانشمندان مسلمان در قرون دوم تا هفتم هجری این نکته را آشکار می‌سازد که تعداد زیادی از این آثار مربوط به علم پزشکی می‌باشد و این امر به‌وضوح نشانگر اهتمام بلیغ جامعه علمی مسلمین در این قرون بدین

اینکه پس از شکل‌گیری تمدن اسلامی و آغاز نهضت ترجمه، دانشمندان مسلمان در علوم و فنون مختلف آن عصر به‌قدری از خود ابتکار نشان دادند که طبق اعتراف نویسندگان منصف اروپایی، تا قرن یازدهم میلادی دانشمندان اروپا مطالبی را که مأخوذ از مصنفین مسلمان نبود، مستند نمی‌شمردند و تمام دانشکده‌ها و دانشگاه‌های اروپا تا پانصد سال روی ترجمه کتاب‌های دانشمندان اسلامی دایر گشتند^۱ (۱).

از جمله علومی که از ابتدا مورد توجه مسلمانان قرار گرفت، به اوج رشد و شکوفایی رسید و نقش بسزایی را در پیشرفت تمدن اسلامی ایفا کرد، شاخه‌های گوناگون علوم پزشکی می‌باشد. از این‌رو در نوشته حاضر بر آن هستیم تا مروری بر پیشرفت پزشکی و نقش آن در شکوفایی تمدن اسلامی داشته باشیم. مرور تاریخ تمدن اسلامی نشانگر آن است که علم طب همواره از جایگاه رفیعی در بین مسلمانان برخوردار بوده؛ چنان‌که لفظ مقدس «حکیم» در تمدن اسلامی هم به طبیب و هم به فیلسوف اطلاق می‌گردیده است. بی‌شک از مهم‌ترین علل توجه مسلمانان به دانش طب، توجه پیشوایان دین به این دانش ارزشمند بوده است. در حدیثی از پیامبر گرامی اسلام (ص)، دانش طب هم‌سنگ با علم دین و در کنار آن مورد توصیه قرار گرفته است. پیامبر و اهل‌بیت علیهم‌السلام خود در کنار رسالت تعالی روح افراد، آنها را با توصیه‌های طبی در نگه داشتن سلامت جسمشان نیز یاری نموده‌اند.

مسلمانان با تکیه بر این پشتوانه مستحکم دینی، پس از آشنایی با آثار تمدن‌های هم‌جوار ایران، هند و یونان - در کنار ترجمه سایر علوم تجربی، با دعوت از پزشکانی مانند جورجیس بن بختیشیوع پزشک و رئیس سابق جندی شاپور به بغداد - به ترجمه آثار پزشکان ایرانی، هندی و یونانی و از همه مهم‌تر بقراط و جالینوس، پرداختند. به دنبال این حرکت با حضور مترجمان در دربار خلفای عباسی، ترجمه کتب هارون یا اهرن اسکندرانی از سریانی به عربی توسط ماسروجیه؛ *المسائل فی الطب للمتعلمین* به وسیله حنین بن اسحاق؛ و تألیف کتاب ذخیره به وسیله ثابت بن قره در این دوره شکل گرفت^۲ (۲، ۳). اما آنچه در این موضوع حائز اهمیت فراوان می‌باشد، این نکته است که مسلمانان صرفاً به ترجمه آثار تمدن‌های هم‌جوار اکتفا نکردند و به‌زودی با ظهور پزشکان و طبایب برجسته و تألیفات ارزشمند آنها، علم پزشکی در حوزه تمدن اسلامی به رشد و شکوفایی رسید. تعداد زیاد آثار طبی

^۱ فرهنگ اسلام در اروپا، ص ۳۶.

^۲ تاریخ تمدن اسلام، ص ۵۵۴-۵۵۵؛ علم و تمدن در اسلام، ص ۲۰۰.

^۳ فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۴۵-۴۶؛ در سنامه فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ص ۶۲-۶۸.

معرفی نموده است (۷). با جستجو در منابع مختلف به معرفی تعدادی از آثار پزشکان مسلمان در جدول زیر پرداخته‌ایم:

دانش است. یکی از پژوهشگران در کتاب‌شناسی طب سنتی دانشمندان شیعه، برای این دوره ۸۵۰ اثر را در زمینه پزشکی

جدول ۱) برخی از آثار معروف پزشکان مسلمان از قرن دوم تا هفتم

عنوان	مؤلف	زمان تألیف
المسائل فی الطب للمتعلّمين	حنین بن اسحاق عبادی	متوفای ۲۶۰هـ.ق
الذخیره	ثابت بن قره الحرانی	متوفای ۲۸۸هـ.ق
فردوس الحکمة؛ منافع الاطعمه والاشربة	ابوالحسن علی بن سهل ربن طبری	متوفای ۲۴۷ یا ۲۶۰هـ.ق
المختصر فی الطب	ابن حبیب اندلسی	متوفای ۲۳۸هـ.ق
المنصوری فی الطب و الحاوی	زکریای رازی	متوفای ۳۲۰هـ.ق
کناش فی الطب	یعقوب کشکری	از پزشکان اوایل قرن ۴
قوی الادویة المفردة	احمد بن ابی الاشعث	متوفای ۳۴۵هـ.ق
الکناش فی الطب (المعالجات البقراتیة)	ابوالحسن احمد بن محمد طبری	متوفای ۳۴۵ یا ۳۵۵هـ.ق
هدایة المتعلّمين فی الطب	احمد الاخوانی البخاری	متوفای ۳۷۳هـ.ق
کامل الصناعة الطبية یا طب ملکی	علی بن عباس اهوازی	متوفای ۳۸۴هـ.ق
التصریف لمن عجز عن التالیف	ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی	متوفای ۴۰۴هـ.ق
القانون فی الطب و حدود الطب	ابوعلی سینا	متوفای ۴۱۶هـ.ق
تذکره الکخالین	علی بن عیسی کخال	متوفای ۴۳۰هـ.ق
نور العیون	ابوروح محمد بن منصور جرجانی	نوشته شده در ۴۴۰
الأبنیة عن حقایق الادویة	ابومنصور موفق هروی	احتمالا زنده در ۴۴۷
تقویم الصحة	ابن بطلان	متوفای ۴۵۵هـ.ق
المغنی فی تدبیر الأمراض و تعریف العلل و الأعراض	سعید بن هبة الله	متوفای ۴۹۵هـ.ق
ذخیره خوارزمشاهی	اسماعیل بن حسین جرجانی	متوفای ۵۳۱هـ.ق
التیسیر فی المداواة و التدبیر	ابومروان عبدالملک بن ابی العلاء (ابن زهر)	متوفای ۵۵۷هـ.ق
المرشد فی طب العین	محمد بن قسّوم بن اسلم غافقی	متوفای حدود ۵۶۰هـ.ق
الکلیات	ابن رشد	متوفای ۵۹۴هـ.ق
نتیجة الفکر فی علاج امراض البصر	فتح الدین قیسی	متوفای ۶۵۷هـ.ق
العُمدة فی صناعة الجراحة	ابن قف	متوفای ۶۸۵هـ.ق
الشامل فی الصناعة الطبية	ابن نفیس	متوفای ۶۸۷هـ.ق
کشف الرین فی أحوال العین	ابن اکفانی	متوفای ۷۴۹هـ.ق
العُمدة الکخلیة فی الامراض البصریة	صدقة بن ابراهیم شاذلی	متوفای ۷۶۲هـ.ق
الحاوی فی علم التداوی	نجم الدین محمود بن الیاس شیرازی	متوفای حدود ۷۹۰هـ.ق
خلاصة التجارب	بهاء الدوله محمد حسینی نوربخش	متوفای حدود ۹۳۰هـ.ق

۲- دستاوردهای پزشکان مسلمان:

بلکه صدها مورد برمی‌خوریم. با این وجود می‌توان عناوین کلی این ابتکارات را در موارد زیر جمع‌آوری نمود و علاوه بر آن، به مهم‌ترین اقدامات مسلمین هم اشاره کرد:

اگر بخواهیم به دستاوردهای پزشکان مسلمان در قرون مورد بحث در زمینه‌های مختلف علم پزشکی بپردازیم، به ده‌ها و

جدول ۲- برخی از دستاوردهای پزشکان مسلمان از قرن دوم تا قرن هفتم

موضوع	دستاورد	مبدع
شناخت و درمان	آبله و سرخک	رازی
بیماری‌ها	بررسی علت سل روده، فلج گلو، تورم گوش	ابن زهر
تشریح	کشف گردش ریوی خون	ابن نفیس

موضوع	دستاورد	مبدع
	توصیف سیستم عروق شریعه (موی رگ‌ها)	علی بن عباس اهوازی
	توصیف تمام جزئیات اندام‌های مختلف بدن از جمله قلب	ابن سینا
	شرح دقیق اندام‌های داخلی از جمله قلب، ورید و شریان‌ها، اعصاب سر و گردن و نخاع شوکی	رازی
	تحقیق درباره قلب و کالبدشکافی استخوان‌های مردگان	ابن زهر
جراحی	داغ کردن زخم، تجزیه سنگ در داخل مثانه، اختراع بیش از دویست ابزار جراحی	ابوالقاسم زهراوی
	استفاده از «بذر البنج» برای بی‌حس کردن و بی‌هوشی بیمار	پزشکان مسلمان
	شکافتن نای و تغذیه مصنوعی بیماران از طریق گلو و نیز طرف راست روده	ابن زهر
داروسازی	تألیف <i>اقراباذین کبیر</i>	شاپور بن سهل
	تألیف <i>الحوای</i>	رازی
	بخش دوم و سوم کتاب <i>قانون</i>	ابن سینا
چشم‌پزشکی	تألیف <i>الجامع لمفردات الادویة و الاغذیة</i> و معرفی ۱۴۰۰ قلم داروی گیاهی	ابن بیطار
	انجام جراحی‌های چشم، برداشتن آب مروارید، کشف انواع داروهای گیاهی برای بیماری‌های چشمی	پزشکان مسلمان
دندان‌پزشکی	تشریح بافت، عصب و استخوان دندان، آسیب‌شناسی، شناخت و درمان انواع بیماری‌های دهان و دندان، تهیه انواع داروهای درمانی با منشأ گیاهی-حیوانی و معدنی	حنین بن اسحاق، رازی، حرانی، بخاری و زهراوی
ایجاد بیمارستان	بیمارستان نورالدین در بغداد که دارو و غذای رایگان به بیماران می‌داد.	از ۵۵۶ تا ۸۲۳ دایر بود.
	بیمارستان منصورى قاهره که دارای بخش‌های جداگانه برای بیماران مختلف و در حال نفاقت، تجزیه‌خانه، داروخانه، بخش سرپایی، مطبخ‌خانه، حمام، کتابخانه و مسجد بود.	سلطان منصور قلاون (۶۴۸)

۱-۲- شناخت و درمان بیماری‌ها: محمد بن زکریای

رازی (م. ۳۱۳) دانشمند و پزشک نامدار مسلمان و صاحب کتاب مهم *الحوای* نخستین شخصی در تاریخ بشر بود که دو بیماری مهم آبله و سرخک را شناسایی و درمان نمود. این پزشک ایرانی همچنین استفاده از روده حیوانات را در دوختن زخم و سرب سفید را در مرهم برای نخستین بار مطرح ساخت^۱ (۸). همچنین ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی (م. حدود ۴۰۴ق) پزشک بزرگ مسلمان اهل اندلس نیز در کتاب خود به بررسی بیماری‌های زیادی چون رماتیسم مفاصل، سل ستون فقرات، شکستن سنگ در داخل مثانه و تشریح جسد پرداخته است که تا آن زمان سابقه نداشت^۲ (۹). شیخ‌الرئیس ابن سینا (م. ۴۲۸) پزشک بزرگ مسلمان نیز نخستین فردی است که بیماری‌های جهاز تنفسی را به خوبی تشریح کرد و در مورد انگل‌های موجود در جهاز هاضمه نظریه‌ای جدید ارائه داد^۳. وی به تفصیل در بخش چهارم کتاب *ارزشمند القانون فی الطب* به امراض ویژه اعضای بدن و در بخش پنجم به

بیماری‌های مربوط به کل بدن پرداخته است^۴ (۵).

۲-۲- تشریح و کالبدشکافی: اطباء مسلمان آگاهی و

شناخت مهمی را از شکل و چگونگی کار اندام‌های مختلف بدن به علم پزشکی عرضه نمودند؛ چنان‌که در زمینه علم تشریح، ابن سینا جزئیات اندام‌های مختلف بدن از جمله قلب را به طور کامل تشریح کرد که این امر هنوز هم از ارزش والایی برخوردار است. رازی نیز در *المنصورى* به طور دقیق اندام‌های داخلی از جمله قلب، ورید و شریان‌ها، اعصاب سر و گردن و نخاع شوکی را به خوبی شرح داده است^۵ (۱۰-۱۲). ابن قف (م. ۶۸۵) طبیب بزرگ اهل شام نیز در زمینه کالبدشناسی نظری اقدامات فراوانی انجام داده است. وی تمامی موی رگ‌ها را توصیف نمود و کار دریچه‌های قلب را به خوبی توضیح داد. با این وجود در میان پزشکان مسلمان هیچ شخصی مانند ابن نفیس بر مقوله تشریح تأکید ننموده است و طبق نظر وی تشریح به فهم وظایف اعضای بدن و در نتیجه به تفوق پزشک می‌انجامد. ابن نفیس در کتاب *الشامل فی الصناعات الطبیه* گردش ریوی خون را در حدود سه قرن پیش از آنکه اروپایی‌ها

۱. تاریخ تمدن اسلام، ص ۲۲۱.

۲. فرهنگ اسلام در اروپا، ص ۲۷۹.

۳. معجم الادب و الاطباء، ج ۱، ص ۱۱۷.

۴. ۲۲۱.

۵. درسنامه فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ص ۶۴-۶۵.

۶. کارنامه اسلام، ص ۵۵؛ مسلمانان در بستر تاریخ، ص ۱۸۲-۱۸۵؛ تاریخ طب در ایران، ص

ذکر این نکته ضروری است که مسلمین برای پرورش دارو نیز دست به احداث مزارع زدند و در بغداد، فاس، قاهره و قرطبه جهت مطالعات داروشناسی گیاهی، باغچه‌هایی را برای پرورش گیاهان دارویی ایجاد نمودند^۱ (۱۵).

۲-۵- چشم‌پزشکی: پزشکان مسلمان در این زمینه به انواع جراحی‌های چشم، برداشتن آب مروارید و کشف انواع داروهای گیاهی برای بیماری‌های چشمی موفق شدند. کتاب حنین‌بن‌اسحاق عبادی با عنوان *العشر مقالات فی العین* یکی از قدیمی‌ترین کتاب‌های درسی شناخته‌شده با نظمی منسجم درباره این موضوع می‌باشد که همه نویسندگان پس از وی، از آن به‌منزله یک کتاب مرجع بهره‌برداری نموده‌اند. متن اصلی عربی این کتاب که به زبان انگلیسی نیز برگردان شده برای مطالعه و پژوهش موجود است. کتاب مزبور در سال ۱۹۲۸ میلادی همراه با توضیح اصطلاحات و یادداشت‌های ماکس میرهوف در قاهره منتشر شد (۱۶).

۲-۶- دندان‌پزشکی: در زمینه دهان و دندان نیز پزشکان مسلمان دستاوردهای ارزنده‌ای عرضه نموده‌اند. تشریح بافت، عصب و استخوان دندان، آسیب‌شناسی، شناخت و درمان انواع بیماری‌های دهان و دندان، توصیه به مراقبت بهداشت دهان و دندان و روش‌های پیشگیری، تهیه انواع داروهای درمانی با منشأ گیاهی-حیوانی و معدنی، استفاده از ابزارها برای مداوای بیماری‌ها (که گاه پزشکان مسلمان نخستین کسانی بودند که آن‌ها را به کار می‌گرفتند)، از جمله پیشرفت‌های مسلمانان در حوزه دندان‌پزشکی می‌باشد (۱۷).

۲-۷- بیمارستان‌ها: در ایجاد بیمارستان‌های مجهز و تهیه لوازم آن نیز مسلمانان پیشاهنگ دیگر ملل بوده‌اند. آنها در همان قرون اولیه تمدن اسلامی، بهترین و مجهزترین بیمارستان‌ها را ایجاد کردند که هنوز آثاری از برخی از این محل‌های درمانی موجود است. ویل دورانت از وجود ۳۴ بیمارستان در سرزمین‌های اسلامی یاد می‌کند^۲ (۱۸). در این بیمارستان‌ها علاوه بر تشخیص و درمان بیماری‌ها، تعلیم دانش پزشکی و کلاس‌های درسی نیز برگزار می‌شده است^۳ (۱۹). حتی در برخی از این مراکز درمانی خدمات رایگان به بیماران کم‌برخوردار عطا می‌شد؛ چنان‌که در بیمارستان نورالدین بغداد که در سال ۵۵۶ ه.ق تأسیس گشت و ۲۶۷

کشف کنند، توصیف کرد. ارزش کار او در این زمینه تا بدان‌جا است که بی‌باکانه آشکار ساخت جالینوس کاملاً اشتباه کرده که پنداشته است خون از یک طرف قلب به‌سوی دیگر آن می‌رود^۱ (۱۳). هم‌چنین علی‌بن‌عباس اهوازی (م. ۳۸۳)، توضیحاتی درباره سیستم عروق شعریه (موی‌رگ‌ها) ارائه داد که از جهت تاریخ علم اهمیت بسیاری دارد و در این زمینه تا دوره رنسانس، به‌جز قانون ابن‌سینا هیچ کتابی در اروپا و مشرق‌زمین هم‌تراز با کتاب او یعنی *طب ملکی* نبوده است^۲ (۵).

۲-۳- جراحی: زهراوی (۴۰۴ ق) در کتاب *التصريف لمن عجز عن التأليف* از برخی مسائل جراحی آن عصر همچون داغ کردن زخم، تجزیه سنگ در داخل مثانه و لزوم تشریح جسم سخن گفته است. وی در جراحی تبحر بسیار داشت و بیش از دو‌یست ابزار جراحی را در معالجه بیماران و جراحی آنان به‌کار گرفت. قسمت مربوط به جراحی کتاب او را ژراردو کرمونی به لاتین ترجمه کرده که به سال ۱۴۹۷ میلادی در ونیز، ۱۵۴۱ در شهر بال و ۱۷۷۸ در آکسفورد، به چاپ رسیده است. هم‌چنین در این زمینه می‌بایست از ابن‌زهر (م. ۴۷۰) مؤلف کتاب *التيسير في المداواة و التدبير* یاد کرد. این پزشک اندلسی نیز به تحقیقات ارزنده‌ای درباره قلب، سل روده، فلج گلو، تورم گوش، شکافتن نای، تغذیه مصنوعی بیماران از طریق گلو و نیز طرف راست روده پرداخت^۳ (۱۴).

۲-۴- داروسازی: در این زمینه نیز پزشکان مسلمان اکتشافات فراوانی داشته‌اند. آنها گیاهان دارویی را از هند و سایر نقاط شرق و غرب به جهان اسلام آوردند. در دوره ترجمه نیز کتاب *الحشائش* نوشته دیوسکوریدس توسط حنین‌بن‌اسحاق ترجمه شد. اما پس از مدتی پزشکان مسلمان خود به تألیف پرداختند و آثاری مانند *قربا‌ب‌دین کبیر* به‌وسیله شاپورین‌سهل، *الحاوی* توسط رازی، بخشی از *قانون ابن‌سینا* و *الجامع لمفردات الادویة و الاغذیة* به‌وسیله ابن‌بیطار در این زمینه نگارش یافت^۴ (۲، ۱۰). در میان کتب داروسازی مسلمین کتاب ابن‌بیطار اندلسی، جامع‌ترین کتاب دارویی آن دوران بود. وی در این کتاب به معرفی و شرح حدود ۱۴۰۰ قلم دارو پرداخته و این کتاب نقش بسزایی در بسط داروشناسی در اروپای قرن سیزدهم داشته است^۵ (۳).

۱. میراث اسلام، ص ۱۱۸-۱۱۹.

۲. درسنامه فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ص ۶۴.

۳. تمدن اسلام و عرب، ص ۶۱۶.

۴. تاریخ تمدن اسلام، ص ۶۰۵؛ کارنامه اسلام، ص ۶۰.

۵. علم و تمدن در اسلام، ص ۲۰۲.

۱. اندیشه‌های اسلامی؛ خاستگاه‌ها و دستاوردها: سیری در تاریخ علم و فلسفه در جهان اسلامی، ص ۵۰.

۲. تاریخ تمدن (عصر ایمان)، ص ۳۱۵.

۳. تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ص ۱۶۴.

سال دایر بود، دارو و غذای رایگان به بیماران داده می‌شد. برخی دیگر از این بیمارستان‌ها علاوه بر کارکرد پزشکی، خدمات دیگری نیز ارائه می‌دادند؛ چنان‌که بیمارستان منصوری که سلطان قلاوون آن را در قاهره در سال ۶۸۴ ه.ق بنا نهاد، دارای بخش‌های جداگانه برای بیماران مختلف و درحال نقاهت، تجزیه‌خانه، داروخانه، بخش سرپایی، مطبخ‌خانه، حمام، کتابخانه و مسجد بود^۱ (۲). این بیمارستان گنجایش هشت هزار بیمار را داشت.

بحث و نتیجه‌گیری

علم طب همواره در بین مسلمانان از جایگاه والایی برخوردار بوده است. پیامبر گرامی اسلام (ص) دانش طب را هم‌سنگ با علم دین قرار داده و فرموده‌اند: «الْعِلْمُ عِلْمَانِ عِلْمُ الْأَذْيَانِ وَ عِلْمُ الْأَبْدَانِ»^۲ (۲۰). از این رو پیشوایان دین اسلام در کنار رسالت تعالی روح افراد، آن‌ها را با توصیه‌های طبی در نگه داشتن سلامت جسمشان نیز ارشاد نموده‌اند. شاهد این مدعا کتاب‌های روایی برجای‌مانده در این موضوع با عناوین «طب النبی»، «طب الائمه»، «طب الصادق» و «طب الرضا» است. از این رو مسلمانان با آگاهی از این جایگاه ارزشمند علم طب و توجه آموزه‌های دینی به بهداشت فردی و اجتماعی جامعه، از همان قرون نخست شکل‌گیری تمدن اسلامی به ترجمه، یادگیری و سپس تولید آثار مهم پزشکی و شکوفا ساختن ابتکارات و خلاقیت‌های علمی و عملی در حوزه تمدن اسلامی پرداختند. ظهور پزشکان حاذق و صاحب‌نظر و اثری چون: علی‌بن‌ربن طبری مؤلف *فردوس الحکمه*، محمدبن‌زکریای رازی مؤلف *الحاوی و طب المنصوری*، شیخ‌الرئیس ابن‌سینا مؤلف *القانون فی الطب*، علی‌بن‌عباس اهوازی مؤلف *کامل الصناعه الطبیه*، ابوالقاسم زهراوی مؤلف *التصریف لمن عجز عن التألیف*؛ و ابتکارات و دستاوردهای آنها در زمینه‌های مختلف از جمله تشخیص بیماری‌ها و درمانشان (مانند شناسایی و درمان آبله و سرخک توسط رازی) و... همه دال بر این مدعاست.

بنابراین مسلمانان که در عصر ترجمه با دانش پزشکی از طریق ترجمه آثار پزشکان ایران، هند و یونان آشنا شده بودند، به‌زودی خود مرجع دانش پزشکی برای ملل دیگر از جمله اروپاییان شدند، آثار پزشکان مسلمان از جمله

کتاب‌های رازی، ابن‌سینا و دیگر پزشکان مسلمان به‌وسیله غربیان ترجمه گشت و به ستون و پایه اصلی علم پزشکی مغرب‌زمین تبدیل شد. برای نمونه آثار رازی از جمله کتاب *الجدری و الحصبة* در سال ۱۴۹۸ م به لاتین ترجمه و ۴۰ بار چاپ شد. چنان‌که کاستیلیونی، استاد تاریخ طب پادوا (ایتالیا) در کتاب *تاریخ طب*، درباره کتاب *الجدری و الحصبة* می‌گوید: «از نظر تاریخ طب، مهم‌ترین اثر رازی کتاب وی درباره آبله و سرخک است. ... این کتاب تحقیقاً براساس تجارب بسیار عالمانه و ملاحظات شخصی طبیبی عملی است که بیمار را به‌دقت معاینه کرده است. این کتاب نخستین اثر پژوهشی و دقیقی است که ما درباره بیماری‌های عفونی می‌شناسیم» (۲۱). همچنین زیگرید هونکه، شرق‌شناس آلمانی نیز درباره رازی می‌نویسد: «ششصد سال قبل در کتابخانه پاریس کتابی بود نوشته یکی از پزشکان مسلمان که لودیک یازدهم حاضر بود برای امانت گرفتن آن ودیعه بسیار ارزشمندی بگذارد تا پزشکان خصوصی وی آن را رونویسی کنند. این کتاب در حقیقت مجموعه علوم طب از دوران یونان باستان تا سال ۹۲۵ بعد از میلاد بود که به یکی از فرزندان تمدن اسلامی که در اروپا به رازس معروف است، تعلق داشت.» همچنین وی می‌افزاید: «رازی در طب آگاهی‌های ژرف و وسیعی داشت؛ آن‌گونه که از زمان جالینوس به بعد پزشکی را نظیر او نمی‌شناسیم»^۳ (۱). کتاب *الحاوی* نیز در سال ۱۲۹۷ م در زمان شارل یکم توسط فرج‌بن‌سالم به لاتین ترجمه شد و در سال ۱۵۴۲ پنج بار به چاپ رسید.

آثار ابن‌سینا از جمله *القانون فی الطب* نیز به لاتین ترجمه شد و سال‌ها این کتاب به منبع اصلی کتب پزشکی اروپا تبدیل شده بود؛ چنان‌که در اواخر سده ۱۵ میلادی این کتاب ۱۶ بار چاپ شد. ماکس مایرهوف نیز درباره کتاب *قانون ابن‌سینا* می‌گوید:

در اواخر سده پانزدهم، این کتاب شانزده بار در اروپا چاپ و منتشر شده، که پانزده مرتبه به لاتین و یک بار به عبری بوده است. در سده شانزدهم نیز، بیش از بیست بار چاپ و منتشر شد و از همین‌جا اهمیت کتاب به‌خوبی روشن می‌شود. تفسیرهایی که بر این کتاب به لاتین و عبری نوشته شده، بی‌شمار است. این کتاب تا نیمه دوم سده هفدهم بارها به چاپ رسیده و مدت‌ها از کتاب‌های درسی به شمار می‌آمد. شاید هیچ کتابی در علم طب تاکنون به‌اندازه آن رواج نداشته؛

^۱. تاریخ تمدن اسلام، ص ۶۰۳-۶۰۴.

^۲. بحار الأنوار، ج ۳۰، ص ۴۱۵.

^۳. فرهنگ اسلام در اروپا، ص ۲۲۷-۲۴۰.

در حالی اتفاق افتاده که کشور دچار تحریم مالی و تحریم علمی بوده است. ما با وجود شنا در جهت مخالف جریان دشمن‌ساز، به رکوردهای بزرگ دست یافته‌ایم. اما آنچه من می‌خواهم بگویم این است که این راه طی شده، با همه اهمیتش فقط یک آغاز بوده است و نه بیشتر. ما هنوز از قله‌های دانش جهان بسیار عقب‌ایم؛ باید به قله‌ها دست یابیم، باید از مرزهای کنونی دانش در مهم‌ترین رشته‌ها عبور کنیم. ما از این مرحله هنوز بسیار عقب‌ایم؛ ما از صفر شروع کرده ایم. عقب‌ماندگی شرم‌آور علمی در دوران پهلوی‌ها و قاجارها در هنگامی که مسابقه علمی دنیا تازه شروع شده بود، ضربه سختی بر ما وارد کرده و ما را از این کاروان شتابان، فرسنگ‌ها عقب نگه داشته بود. ما اکنون حرکت را آغاز کرده و با شتاب پیش می‌رویم؛ ولی این شتاب باید سال‌ها با شدت بالا ادامه یابد تا آن عقب‌افتادگی جبران شود. این جانب همواره به دانشگاه‌ها و دانشگاهیان و مراکز پژوهش و پژوهندگان، گرم و قاطع و جدی در این باره تذکر و هشدار و فراخوان داده‌ام. ولی اینک مطالبه عمومی من از شما جوانان آن است که این راه را با احساس مسئولیت بیشتر و همچون یک جهاد در پیش گیرید. سنگ بنای یک انقلاب علمی در کشور گذاشته شده و این انقلاب، شهیدانی از قبیل شهدای هسته‌ای نیز داده است. به پا خیزید و دشمن بدخواه و کینه‌توز را که از جهاد علمی شما به شدت بیمناک است ناکام سازید (بیانیه گام دوم انقلاب).

محدودیت‌های پژوهش

عدم دسترسی به منابع مختلف تاریخی از محدودیت‌های این تحقیق می‌باشد.

پیشنهاد‌های پژوهش

پیشنهاد می‌گردد در پژوهش‌های بعدی به استخراج تاریخی پیشرفت‌های مسلمانان در زمینه‌های مختلف پزشکی پرداخته شود.

قدردانی

مؤلفان مقاله از تمام افرادی که در به ثمر رسیدن این پژوهش یاریگر آن‌ها بوده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

حامی مالی

چنانچه هنوز هم مورد استفاده پزشکان و دانشمندان است^۱ (۱۳).

گوستاولوبون هم درباره اهمیت کتاب‌های ابن‌سینا می‌گوید: «کتاب‌های ابن‌سینا به بیشتر زبان‌ها ترجمه شده و تا شش قرن مرجع علم پزشکی بوده است. در تمام دانشگاه‌های فرانسه و ایتالیا تنها کتاب درسی، همان کتاب‌های ابن‌سینا بود و در دانشگاه شهر مون پلیه تا پنجاه سال پیش نیز تدریس می‌شد»^۲ (۱۴).

با این مطالعه اجمالی، این واقعیت آشکار می‌شود که مسلمانان در عصر شکوفایی تمدن اسلامی، با تلاش‌های فراوان توانستند در دانش‌های گوناگون از جمله علوم پزشکی به دستاوردهای شگرفی دست بیابند، به اعتراف دانشمندان غربی به مرجع دانش پزشکی در اروپا و دنیا تبدیل شوند و آثار و یافته‌های آن‌ها برای سالیان متمادی ستون علم پزشکی جهان را تشکیل دهد. بنابراین فرزندان تمدن اسلامی در جامعه امروز هم می‌توانند با تکیه بر این گذشته پرافتخار و تلاش و خودباوری به قله‌های پیشرفت در علم و فناوری، از جمله مرجعیت علمی در پزشکی دست یابند. از این رو مقام رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب، بر ضرورت این تلاش‌های علمی تأکید می‌ورزند و می‌فرمایند:

دانش، آشکارترین وسیله عزت و قدرت یک کشور است. روی دیگر دانایی، توانایی است. دنیای غرب به برکت دانش خود بود که توانست برای خود ثروت و نفوذ و قدرت دوپست‌ساله فراهم کند و با وجود تهی‌دستی در بنیان‌های اخلاقی و اعتقادی، با تحمیل سبک زندگی غربی به جوامع عقب‌مانده از کاروان علم، اختیار سیاست و اقتصاد آنها را به دست گیرد. ما به سوءاستفاده از دانش مانند آنچه غرب کرد، توصیه نمی‌کنیم؛ اما مؤکداً به نیاز کشور به جوشاندن چشمه دانش در میان خود اصرار می‌ورزیم. بحمدالله استعداد علم و تحقیق در ملت ما از متوسط جهان بالاتر است. اکنون نزدیک به دو دهه است که رستاخیز علمی در کشور آغاز شده و با سرعتی که برای ناظران جهانی غافل‌گیرکننده بود - یعنی یازده برابر شتاب رشد متوسط علم در جهان - به پیش رفته است. دستاوردهای دانش و فناوری ما در این مدت که ما را به رتبه شانزدهم در میان بیش از دوپست کشور جهان رسانید و مایه شگفتی ناظران جهانی شد و در برخی از رشته‌های حساس و نوپدید به رتبه‌های نخستین ارتقا داد، همه و همه

۱. میراث اسلام، ص ۱۱۶.

۲. تمدن اسلام و عرب، ص ۶۱۱.

13. Walker A, Guillaume T, Guillaume A. The Legacy of Islam, translated by Elm, M. Tehran: Mehr; 1946.(Full Text in Persian)

14. Gustave Le Bon C. Islamic and Arab Civilization, translated by Mohammad Taghi Fakhri Daei. Tehran: Book World; 2014.(Full Text in Persian)

15. Sharif MM. Muslim thought; its origin and achievements, translated by abbas ali Mansoori Tehran: Imam Sadiq University; 2011.(Full Text in Persian)

16. Farag R. Elat-e Tavjoh Qroopa be Dastavardhay-e Pezeshki Mosلمانان dar Asr-e Mianeh, Translated by Hoseini Esfidvajani, S.M. Etelaat-e Hekmat va Marefat. 2015;10(2):52-60.(Full Text in Persian)

17. Farkhondezhadeh M, Golshani SAR. A Narrative Review on the History of Dentistry in the Islamic Civilization. Journal of Rafsanjan University of Medical Sciences. 2016;15(8):765-80.(Full Text in Persian)

18. Will Durant V. Tarikh-e Tamadon. Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi; 2006.(Full Text in Persian)

19. Ghanimeh MA. Tarikh-e Daneshgaha, translated by kasaei, Noroallah. Tehran: Sayeh; 1985. (Full Text in Persian)

20. Majlesi MB. Bihar al-Anwar. Tehran: Islami; 2017. (Full Text in Persian)

21. Castiglioni A. A history of medicine: Routledge; 2019. (Full Text in Persian)

بنابر اظهار مؤلفان مقاله، این پژوهش با هزینه شخصی مؤلفان صورت گرفته و حامی مالی نداشته است.

تضاد منافع

مؤلفان مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

مشارکت مؤلفان

جمع آوری اطلاعات مقاله و نگارش اولیه: نویسنده اول؛ بازنگری و بازنویسی مقاله: نویسنده دوم.

References

1. Zigrid H. Islamic Culture in Europe, translated by Morteza Rahbani. Tehran: Islamic Culture Publishing Office; 1983.(Full Text in Persian)

2. Zaydan J. Tarikh-e Tamadon-e Islami. Tehran: Amirkabir; 2005.(Full Text in Persian)

3. Nasr H. Science and civilization in islam, translated By Aram, A. Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi; 2005.(Full Text in Persian)

4. Velayati AA. Farhang va Tamadon-e Islami. Qom: Maaref; 2005.(Full Text in Persian)

5. Khaleghi A. Darsnameh Farhang va Tamadon-e Islam va Iran. Tehran: Shalan; 2016.(Full Text in Persian)

6. Giddens A. Summary of the works of Anthony Giddens ,edited by Philip Castle; Translated by Hasan Chavoshian. Tehran: Ghoghnoos; 1999.(Full Text in Persian)

7. Montaseb Mojabi H. Motoon-e Teb-e Shiee dar Tarikh-e Pezeshki. Librarianship and Informaion Organization Studies. 2002;13(1):48-61.(Full Text in Persian)

8. Halabi AA. Tarikh-e Tamadon-e Islam. Tehran: Asatir; 2003.(Full Text in Persian)

9. Sigrid H. Allahs Sonne uber dem abendland; unser arabische Erde, Translated by Rahbani, M. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Islami; 1983.(Full Text in Persian)

10. Zarinkoob A. Karnameh Islam. Tehran: Amirkabir; 2013

11. Jafari Y. Mosalman dar Bastar-e Tarikh. Tehran: Daftar-e Nashr-e Islami; 1992.(Full Text in Persian)

12. Najmabadi M. The history of medicine in Iran after Islam. Tehran: Tehran University Publications; 2018.(Full Text in Persian)